

GOSPODARSKE PRILIKE CIVILNE HRVATSKE (1860—1873) S POSEBNIM OSVRTOM NA AGRARNU PROIZVODNJU

Dr Dragutin Pavličević

UVOD

O gospodarskim prilikama banske Hrvatske s posebnim osvrtom na agrarnu problematiku objavili smo u posljednje vrijeme nekoliko preglednih radova,¹ a nedavno i jedan veći prilog o Agrarnim odnosima u banskoj Hrvatskoj (1860—1873).² Ovaj rad je nastavak tih nastojanja, a krajnji cilj je sintetički prikaz agrarnih odnosa u civilnoj, odnosno banskoj Hrvatskoj od 1860. do 1903, ili 1918. godine.

Budući da smo u navedenim radovima dali osnovne podatke o značajkama prijelaznog perioda od ukidanja feudalnih odnosa 1848. do narodnog pokreta 1903, a u posebnim raspravama probleme seljačkih nemira i buna,³ pojačane hajdučije i razbojništva⁴ i donekle pitanje raspadanja kućnih zadruga, osobito u Vojnoj krajini,⁵ u ovom radu će biti više riječi o prirodnim uvjetima za agrarnu proizvodnju, o sustavima obrade zemlje, o uporabi poljoprivrednih i parnih strojeva i o uzrocima usporenog gospodarskog razvoja Hrvatske toga doba u odnosu na druge zemlje u Habsburškoj Monarhiji.

¹ Dragutin Pavličević, Agrarni odnosi u banskoj Hrvatskoj (1848 — 1903), *Naše teme* 11, Zagreb 1984, 2409 — 2424; Isti, Pregled agrarnih odnosa u Hrvatskoj druge polovice 19. stoljeća, *Nastava povijesti* 4, Zagreb 1985, 195 — 206; Isti, O agrarnim odnosima u Hrvatskoj u drugoj polovici XIX stoljeća, Idejna i politička kretanja kod jugoslavenskih naroda, Čeha i Slovaka u drugoj polovini XIX veka — *Zbornik radova sa XVIII naučnog skupa*, Istorijski institut, Beograd, 1987, 29 — 47.

² Agrarni odnosi u banskoj Hrvatskoj (1860 — 1873), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 21, Zagreb 1988, 45 — 80.

³ Seljačke bune i nemiri u središnjoj Hrvatskoj šezdesetih godina 19. stoljeća, *Historijski zbornik* 1980 — 1981, Zagreb 1982, 13 — 50; Isti, Seljački nemiri u varaždinskoj županiji u drugoj polovici 19. stoljeća, *Varaždinski zbornik* 1181 — 1981, Varaždin 1983, 251 — 259.

⁴ Hajdučija u Hrvatskoj 60. godina 19. stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, vol. 20, Zagreb 1987, 129 — 158.

⁵ O problemu krajiških kućnih zadruga — historiografsko-kritički osvrt, u knjizi: *Vojna krajina. Povijesni pregled — historiografija — rasprave*, ur. D. Pavličević, Zagreb 1984, 141 — 162, Isti, Kućne zadruge u Vojnoj krajini, *Naše teme* 11, 1982, 1890 — 1900.

Temeljni problemi civilne Hrvatske od 1848. do prve veće gospodarske krize 1873. bili su: dugotrajni proces zemljišnog rasterećenja, pojačana segregacijom šuma, komasacija poljoprivrednog zemljišta, uvođenje geometarske službe, posebnog katastra i gruntovnice kao osnovica za ustanovljenje boniteta zemlje, uvođenje većih poreznih davanja na zemlju i gomi-lanje poreznih zaostataka. Poseban problem bili su feudalni preostaci na području korištenja šuma, vinograda, pašnjaka, ugovornih zemalja, dakle izvanselišnih, neurbarskih posjeda, kao i postojanje i ubrzano raspadanje kućnih zadruga i suprotnosti njihovog, običajnog i novog, građanskog prava.

Zadružno vlasništvo na zemlju otežava njenu prodaju, zalaganje i uzimanje kredita,⁶ a to koči i unapređivanje poljoprivredne proizvodnje. Pomanjkanje željeznice i dobrih cesta otežavaju prodaju i izvoz proizvoda što djeluje na padanje cijena i nedostatak novca što ograničava ulaganja u agrarnu proizvodnju. Porezni sustav, osobito nakon Nagodbe 1868. teško je pogađao selo jer nije bio usklađane s kvalitetom zemlje i načinom proizvodnje. Osim toga, porezne obaveze su rasle mnogo brže nego proizvodnost sela i mogućnost plasmana gotovih proizvoda. Zaostali porezi kupili su se često uz pomoć oružništva i vojske, a pokretnine i nekretnine prodavale su se uz bubanj, na ovrhama u bescijenje, pa je sve to izazivalo nezadovoljstvo, incidente, nemire, pa i prave seljačke bune. Bilo je to vrijeme stalne borbe za zemlju, socijalnih previranja promjena u strukturi posjeda i u posjedovnim odnosima.

1. Prirodni uvjeti za agrarnu proizvodnju

S obzirom da se hrvatske zemlje nalaze u području sredozemne i kontinentalne klime u kraškim i gorovitim, ali i plodnim dolinskim predjelima prirodni uvjeti za razvoj intenzivne agrarne proizvodnje bili su različiti. Najbolje uvjete za gajenje svih vrsta žitarica i drugih plodova imali su Srijem i Slavonija, zatim Podravina i Posavina, pa središnji dijelovi Hrvatske u porječju Save i Kupe, te znatno slabije pogodnosti visoravni i kraška polja južno od tih rijeka. Geograf i statističar P. Matković piše za Vojnu krajinu, a to se može prihvatiti i za čitavu Hrvatsku i Slavoniju: »Vojnička krajina ima u ratarskom obziru vrlo različiti tlo. Istočni kraj je uobće plodniji nego li zapadni. Najlošije zemljište imade gornja Krajina, na južnom i zapadnom kraju; nu ipak imade i ovdê plodovitih predêlah, kao dolina Zêrmanje, Korênica, Kêrbava, Brinje itd. Na jugo-iztoku zemljište je svakako bolje, imenito u slunjskoj i obiju banovačkih regimentah, jošte bolje u Krajini varaždinskoj,⁷ a najplodnije u petrovaradinskoj i nêmačko-banatskoj pukov-niji.«⁸

Isti autor na drugom mjestu govori o prirodnim uvjetima za razvoj poljoprivrede u početku sedamdesetih godina 19. stoljeća: »Hrvatska i Slavonija među Dravom i Kupom, udaljena od koriena Alpa i blizu pojasa ekvino-cijskih kiša, svojim vertikalnim ustrojstvom, izmjenom ravnina i humlja, toplijim i umjereno vlažnijim podnebljem, uz liepu, dugu i toplu jesen, prija

⁶ Usp. o tome: A. Szabo, Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846 — 1880, Historijski zbornik 1985, 31 — 73.

⁷ Varaždinska krajina obuhvaćala je križevačku i đurđevačku pukovniju koje se od 1871. nalaze u sastavu banske Hrvatske kao bjelovarska županija.

⁸ P. Matković, Statistika austrijske carevine za viša učilišta, Zagreb 1866, 120.

težanju svih poljodjelskih proizvoda, navlastito težitbi kukuruza i drugotopnih plodova (osobito heljde).⁹ Premda proljeće nije svagdje postojano, pošto kâsni mraz i studena magla u Prigorju u svibnju, a u Slavoniji u travnju kadšto pada; pa magla, ljetna vrućina, koja se već u lipnju pojavljuje; zatim velika suša, koja malo kad nerodicu prouzroči; oštra te duga zima, koja tankim sniegom, a kadšto uslied južnih kiša i poledicom pokriva zemljište; al to su mjestni pojavi, kojih je škodljivost vrlo stegnuta.¹⁰

Prema vrsti, kvaliteti tla i podneblju ovisili su uvjeti proizvodnje, vrste poljoprivrednih kultura koje su se gajile i način obrade zemlje ili »težbena osnova«,¹¹ kako su je zvali gospodarski stručnjaci u drugoj polovici 19. stoljeća.

2. Agrarni gospodarski sustavi

U to doba u Hrvatskoj je još uvijek postojalo nekoliko gospodarskih sustava u obradi zemlje. To su bili:

1. Dvopoljni ili tropoljni sustav, tada nazivan i dvo, odnosno tropoljstvom,
2. Višegodišnji plodored ili »težanje na izmjenu usjevah«,
3. Livadsko-pašnjačko gospodarenje,
4. Paljevinsko gospodarenje (ili lazarstvo),
5. Slobodno gospodarenje.¹²

U *dvopoljnom sustavu*, koji se već tada smatrao zastarjelim, iako je u Hrvatskoj ponegdje još bio u uporabi sijale, su se jedne godine žitarice kao ozimi, a druge okopavine kao jari (proljetni) usjevi, npr. pšenica i kukuruz, raž i repa i sl. Tako se zemlja vrlo brzo iscrpila, pa je trebalo više gnojiti. S obzirom da gnojenje nije tada još bilo na selu uobičajeno i da gnoja i nije bilo zbog slobodne ispaše stoke ili ekstenzivnog stočarstva, zemlje su zbog pretjerane iskoristivosti bile nerodne.¹³

Tropoljni sustav je poboljšani dvopoljni, pa je osim ozimice i jarine postojao i ugar, ili ugarenje, tj. ostavljanje obično jedne trećine zemlje bez usjeva, da se »odmori«, zatravi i zatim trava spali ili zaore pa služi kao gnojivo.

Višegodišnji plodored je znatno poboljšan tropoljni sustav čiji je ciklus trajao 8 do 10 godina i u njemu se tek svake treće ili četvrte godine mogla zasijati ista poljoprivredna kultura. Šezdesetih godina 19. st. takav se plodored primjenjivao samo na oglednim njivama križevačkog Gospodarskog učilišta i na veleposjedima u virovitičkoj i srijemskoj županiji. Npr. na

⁹ Heljda se sijala kao drugi, postrni usjev pa je zato autor naziva »drugotnim plodom«.

¹⁰ P. Matković, Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih, Zagreb 1873, 160.

¹¹ Težati je tada značilo obrađivati zemlju, otud i pojam težak što govori i o težini toga rada.

¹² P. Matković, Statistika, n. dj., 123

¹³ Često je pod ugarima bilo i više od trećine zemlje, uglavnom zbog nemara pojedinaca ili kućnih zadruga. O tome i suvremenici pišu: »Koliko silna zemlja ostaje preko godine na ugaru samo stoga, što seljak nije navikao radnji, nego lagodnosti i nemaru...« (*Narodne novine* 174, 1. 8. 1871).

imaju knezova Schaumburg-Lippe u virovitičkom kotaru primjenjivalo se na majurima pet plodoreda, već prema kakvoći zemlje i rezultatima višegodišnjih pokusa.¹⁴ Temelj svih tih poboljšanja je tzv. zeleno gnojivo, tj. djetelina ili grahorica koje su se zaoravale i strunule u tlu ili djetelina koja se sijala uz zob i rasla zajedno, a nakon žetve zobi dalje sama, i u jesen se zaoravala.¹⁵ Zemlja je ostavljena i na ugaru, ali ne svake treće nego svake osme godine, a nekoliko godina je korištena i kao pašnjak koji je stoka pasući prirodno gnojila.¹⁶

Livadsko-pašnjačko gospodarenje bilo je slično pojačanom plodoredu jer se zemlja koristila naizmjenično kao livada i njiva, odnosno njiva i pašnjak. Uobičajeno je bilo u planinskim područjima, osobito u austrijskim zemljama i Moravskoj, a znatno manje u Hrvatskoj i Slavoniji.

Paljevinsko gospodarenje je izmjena korištenja na taj način da se zemljište iskrči, osuši i korov spali. Zatim se dvije godine koristi kao oranica, a onda pusti isto toliko da se ponovo zatravi i ošikari, pa se opet iskrči i spali. Taj način se rabio u slovenskim zemljama, ali i u Hrvatskoj i Slavoniji gdje je bilo dosta slobodne zemlje. Krčevina se iskorištavala nekoliko godina, a zatim napustila na duže vrijeme.

Slobodno gospodarenje uobičajeno je bilo u primorskim krajevima ili u blizini gradova. Zemlja se obrađivala i gnojila bez ikakvih pravila i plodoreda kao u vrtovima. Na taj način se tlo brzo iscrpljivalo i moralo se intenzivno gnojiti jer u protivnom nije davalo dovoljno priroda.

U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je šezdesetih godina još uvijek uobičajeno dvopoljno i troljno gospodarenje. To se odnosilo i na Vojnu krajinu. Odstupanje je bilo samo na veleposjedu kojeg su kao upravitelji vodili školovani stručnjaci i na manjim posjedima u blizini gradova gdje je primjenjivan višegodišnji plodored.

3. Pitanje unapređenja agrarne proizvodnje

Temeljna teškoća u podizanju agrarne proizvodnosti bila je neprosvićenost sela, ekstenzivno ratarenje i stočarenje koje nije poznavalo vrijednost i potrebe tla, posebice pak nužnu potrebu gnojenja i dubokog oranja. Seljak, bivši kmet postao je vlasnikom dijela zemlje, ali nije navikao da je obrađuje tako da mu dade što veći prinos.¹⁷ Prepreka tome stavljao je i zadružni način života, a to znači i proizvodnje i potrošnje,¹⁸ pomanjka-

¹⁴ Dragutin Lambi, *Gospodarstveno putovanje Podravinom i Vojničkom krajinom u Viroviticu i natrag, Zagreb 1864, 24.*

¹⁵ Jedan takav plodored od 9 godina izgledao je ovako: 1. ugar s grahoricom, 2. pšenica, 3. kukuruz, 4. zob s djetelinom i travom, 5. djetelina i trava za košnju, 6. djetelina i trava za pašu, 7. pašnjak koji se u lipnju ore, 8. pšenica i 9. raž (Isto, 8).

¹⁶ Isto, 8. Drugi, desetogodišnji plodored sa tri pašnjačke godine izgledao je pak ovako: 1. kukuruz, 2. zob s djetelinom, 3. djetelina, 4—6. pašnjak, 7. pšenica, 8. raž, 9. grahorica zagnojena i 10. pšenica. Iz navedenog plodoreda vidi se da se njiva samo jednom u 10 godina gnojila, ali taj nedostatak nadomještavao se pašom ovaca po sternaštih.

¹⁷ »Feudalni sistem minuo je tako rekuć istom jučer, pače još ni danas nije sasvim minuo. Bivši vjekoviti službenik [kmet, sluga, D. P.], naš seljanin još nije imao vremena niti do danas tako progledati, da bi nešto drugo uviđao osim potrebu svagdanje hrane« (*Zatočnik* 16, 20. 1. 1871).

¹⁸ U većini izvještaja o gospodarskom nazadovanju hrvatskog sela neuređeni zadružni odnosi nalaze se među pet prvih razloga.

nje poljoprivrednog tržišta, nedostatak kapitala za ulaganje u zemlju i proces zemljišnog rasterećenja koji se povlačio desetljećima i teško pritiskao selo. Nesređeni katastar, zemljišne knjige i nepovoljan porezni sustav još su više otežavali napredak u gospodarstvu kao i izvođenje segregacije i komasacije, tj. odvajanje seljačkih i vlastelinskih šuma i njiva te okrupnjivanje i zaokruživanje seljačkih gospodarstava.¹⁹ Naravno da i posjedovni odnosi nisu bili riješeni i velika zemljišna prostranstva bila su u rukama bivših feudalaca i crkve, a seljačka domaćinstva nisu imala dovoljno zemlje, pogotovo u prenaseljenim sjeverozapadnim predjelima Hrvatske.

O potrebi dubokog oranja i gnojenja jedan suvremenik piše: »Čovjek koji je prošao druge zemlje n.p. Česku, Austriju i Lombardiju, pa je vidio, kako se ondje polje obrađuje, taj, mora kazat, da je u Slavoniji poljodjelstvo još vrlo na nizkom stepenu. Slavonci doduše oru zemlju, ali kako? jedva na tri prsta duboko²⁰ i to na nekih mjestih kano u požeškoj županiji a i u Hrvatskoj iduć k Zagrebu prave slogove od tri od četiri brazde, tako da nemalo jedna petina njive ode u jarke. Zatim njivu negjubre, jer upravo i neimaju gjubreta, buduć jim većim dielom godine kako rogata marva tako i konji hodaju po polju i livadama, ako i imade gdješto malo gjubreta, to se raspi i izgubi, a gdjekoji mjesto što bi ga mogli izvesti na svoju njivu i u svoj vinograd, to ga budzašto drugom prodadu, pa tako njihove njive od godine do godine postaju sve slabije dakle i neplodnije.²¹

U početku šezdesetih godina 19. st. počela je rasprava o tome kako unaprijediti hrvatsko selo. O tome su pisale novine, raspravljale podružnice Gospodarskog društva čiji su članovi bili gotovo svi malobrojni pismeni ljudi, a njihova nastojanja opisivao je *Gospodarski list* i razni kalendari za puk. U ta nastojanja uključili su se i predavači s Gospodarskog učilišta u Križevcima koji su odlazili na selo kao putujući učitelji gospodarstva i podučavali uglavnom seoske učitelje i svećenike koji su poslije obučavali narod. Spomenuti *Gospodarski list* potkraj 1861. piše kako se seljaci u Hrvatskoj dijele na malobrojne »naprednjake« koji uvode višegodišnji plodored, gnoje svoje tlo, upotrebljavaju tada moderna ratila²² pa čak i poljoprivredne strojeve. Drugi su slikovito nazvani »stojše« koji ne poduzimaju ništa nego »pletu kotac ko i otac«, a kad i nešto pokušaju i ne dobiju odmah očekivani prirod, tvrde »kako to kod nas ne ide«. ²³ Člankopisac posebice nastoji da se uz zemlju gaji i stoka koja se mora timariti u stajama pa tako skupljati

¹⁹ Proces ubrzane diobe zadruga bio je uzrok i stalne parcelacije zemljišta. Tome je pridonosila i prodaja zemlje osobito kao posljedica poreznih dugova i ovrha.

²⁰ Za lošu obradu zemlje postojala je u Donjim Andrijevcima kraj Slav. Broda uzrečica:

»Poori plitko, posij ritko,

pozubi k'o s granom,

pa idi u Đakovo na pijac za hranom«.

(Prema izjavi dra Josipa Markovca, rodom iz D. Andrijevacu).

²¹ Kajo Adžić, Prijatelj puka, *Slavonac* 1. 12, Požega 1863, 187. O potrebi gnojenja bilježi autor anegdote: »Vozio Švaba gjubre, pa susrevši Riščane [pravoslavne], gdje litiju [procesiju] vode, zapita jednog, koji mu bijaše rekao, kud ćete vi? a on mu reče: evo idemo s litijom u polja i vinograde. Pa šta ćete tamo? e šta ćemo, blagosivat jih, da rode. Na to Švaba: ej moj komšija, juvre, juvre! (gjubre) pa onda litiju«.

²² Ratila = poljoprivredna oruđa, alati.

²³ *Gospodarski list* 50, Zagreb 1861.

gnojivo, preporučuje kvalitetne pasmine stoke, pokusnu proizvodnju i slično.²⁴

I list *Sidro* prema engleskim uzorima odgovara 1867. zašto gospodarstva u Hrvatskoj propadaju, pa kaže da je to zbog slabog gnojenja, odvodnjavanja, navodnjavanja, pomanjkanja stoke, i nedovoljno ulaganje u agrar.²⁵

4. *Uporaba poljoprivrednih i parnih strojeva*

U razvijenijim evropskim državama, osobito u Velikoj Britaniji, Francuskoj i njemačkim zemljama potkraj 18. i prvoj polovici 19. st. sve se više rabe razni poljoprivredni strojevi koji ljudsku i stočnu snagu zamjenjuju energijom vode, vjetra i pare. U Habsburškoj Monarhiji u tome prednjače austrijske zemlje, osobito Češka i Moravska, zatim uža Ugarska i iza nje Slavonija i Hrvatska. Prema primjeni strojeva u industriji na prvom mjestu u Hrvatskoj je grad Rijeka, a zatim zagrebačko i osječko područje. Korštenje strojeva i parostrojeva u agrarnoj proizvodnji pokazuje stupanj razvoja pojedinog gospodarstva kraja ili zemlje. To se odnosi i na preradu poljoprivrednih proizvoda i na početke prehrambene industrije.

Najviše su se usavršavali plugovi koji su u početku bili drveni, od drveta i željeza, zatim sve od željeza i čelika, pa višebrazdni i parni plug. To se isto odnosi na zubače — brane, razne sijačice, okopačice, pa vršilice za žitarice, ruljače za kukuruze, kosačice, sjeckalice, čistačice (trijere), mlinove i druge strojeve i oruđa. Na gospodarskim izložbama pojavljivali su se u drugoj polovici 19. st. stalno novi ili usavršeni strojevi koje su pokretali konji ili volovi, a u gospodarskim listovima i kalendarima daju se oglasi za nove izume. Pojavljuju se i domaći majstori, napose kovači, pa i radionice koje izrađuju plugove, npr. Vidačev plug.²⁶ U Osijeku 1864. postoje »pravitelji željeznih plugovah i gospodarskih strojevah«²⁷ koji su te godine izradili 440 komada željeznih plugova i još 40 drugih »gospodarskih strojevah«.²⁸ Iako je radionica postojala samo nekoliko godina, proizvodnja je naglo rasla i osiguran je izvoz u Ugarsku i podunavske kneževine.²⁹

Na virovitičkom vlastelinstvu u početku 60. godina postoji »englezko sijalo za konje, gotovljeno u Pragu kod Boroša, albansko sijalo, rovila i oger-tala«.³⁰ Uz to se spominje i nekoliko »najnovijih aparata i mlin sa gnječilom, kojim giblje parostroj«, koji su za »žganičarnu«³¹ naručeni i ustrojeni«. Na istom imanju u Sopju na Dravi bila je i »amerikanska, lokomobilom tierana ruljica«³² koja u jednom danu može i do 1 000 vagana (blizu 5 tona) kukuruznih klipova oruniti. Još od 1846. u Virovitici je postojala šećerana na parni

²⁴ Isto.

²⁵ Br. 6, 10. 12. 1867. Pitanje kreditiranja agrarne proizvodnje bio je poseban i nerješiv problem za tadašnju Hrvatsku gdje još nisu postojale štedionice i banke.

²⁶ B. Stojšavljević, *Povijest sela, Hrvatska — Slavonija — Dalmacija 1848 — 1918*, Zagreb, 1973, 99 piše: »Plugovi, kojima se služilo spadaju u starije tipove s drvenom odgrnjačom. Ti se plugovi upotrebljavaju na rahlom, sipkom tlu. Za težu zemlju dijelom se upotrebljava Vidačev plug«.

²⁷ Izvjestje trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju, Osijek 1864, 31.

²⁸ Isto.

²⁹ Vlaška i Moldavija, danas Rumunjska.

³⁰ D. Lambl, *Gospodarstveno putovanje*, n. dj., 5.

³¹ Žganičarna je pecara žeste i tvornica likera u Virovitici (od žgati, žganje = peći, rakija).

³² Isto. Lokomobil je parni stroj.

pogon, a uskoro i mlin.³³ Već prije su radile parne šećerane na imanju Ivana K. Adamovića u Čepinu (1836) i u Rečici kraj Karlovca koja je bila u rukama poznatog ilirca Janka Draškovića te od 1856. i u Čakovcu.³⁴ Prvi paroplug uvezen je iz Engleske i Austrije 1861. godine.³⁵

U vrijeme održavanja Prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. imala je tadašnja Hrvatska, sa Slavonijom i Vojnom krajinom već 39 parnih strojeva što pokazuje tablica:³⁶

Županija, pukovnija	broj strojeva	konjskih snaga
1. zagrebačka	2	85
2. varaždinska	3	78
3. riječka	8	206
4. požeška	1	6
5. virovitička	7	84
6. srijemska	6	92
7. I. banska (Glina)	10	113
8. II. banska (Petrinja)	1	20
9. otočačka	1	12
Ukupno:	39	696

Polovica od toga ili 348 konjskih snaga i 17 parnih strojeva bilo je na gospodarstvima i u tvornicama prehrambenih proizvoda i mlinovima koji su se obično (osim Zagreba i Rijeke) nalazili na pojedinim veleposjedima. Istodobno su u Dalmaciji radila dva mlina na paru, u Šibeniku i Dubrovniku.³⁷ Parnih strojeva još tada nije bilo u križevačkoj županiji, u slavonskoj Krajini, ogulinskoj i ličkoj pukovnji. Izravno na gospodarstvima koristili su se tada parni strojevi samo u Slavoniji (Daruvar, Virovitica, Našice, Valpovo i oba Miholjca).³⁸ Najveći mlinovi bili su prema snazi parnih strojeva u Zagrebu i Rijeci (60 KS), Varaždinu i Nuštru (50 KS), Antunovcu (26 KS), itd. Prema broju radnika iz 1858. najviše je zaposleno u prehrambenoj industriji u Slavoniji: paromlin u Nuštru (44), paromlin u Virovitici (36), šećerana u Virovitici (34), tvornica ulja u Osijeku (6).³⁹

Navedeni podaci pokazuju da je i u Hrvatskoj ipak ostvaren mali gospodarski napredak u poljoprivredi i primjeni strojeva u raznim granama djelatnosti. Međutim, tek u usporedbi s ostalim zemljama Monarhije, osobito Austrijom, možemo zaključiti da su to bili prvi, početni koraci što pokazuje priložena tablica, postojećih parnih strojeva:⁴⁰

³³ I. Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972, 69.

³⁴ U Katalogu Prve gospodarske izložbe stoji da je čepinska šećerana zatvorena zbog visokih nadnica, a virovitička je izgorjela 1858.

³⁵ *Gospodarski list* 29, 1861. Isti list u broju 7/1861. donosi kratku povijest pluga.

³⁶ *Sidro*, glasilo trgovine obrtnosti i narodnog gospodarstva, Zagreb 1864, 23,

³⁷ Isto, 23, 1864.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto. Ostali parni strojevi korišteni su u rudnicima, npr. u Topuskom, Bešlincu, Rudama kraj Samobora, tvornici papira u Rijeci, pilanama u Gorskom Kotaru, itd.

⁴⁰ I. Karaman, n. dj., 97. Najviše radnika bilo je tada u tvornici stakla na Zvečevu (104) i tvornici svile u Osijeku (112).

Zemlja	1852. strojeva	KS	1863. strojeva	KS	Povećanje KS u %
1. Hrvatska	4	43	27	551	1.281
2. Ugarska	79	1.175	480	8.134	692
3. Štajerska	12	286	140	3.483	1.217
4. Austrija	630	8.473	2.841	44.410	524

Prema tome možemo zaključiti da su Hrvatska (sa Slavonijom) i Štajerska imale najveći postotak porasta snage parnih strojeva u KS, ali ako uzmemo da su te dvije zemlje imale podjednak prostor i stanovništvo, onda možemo zaključiti da je Hrvatska zaostajala za šest puta. Taj rast je nastavljen poglavito nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. u skladu s općim gospodarskim poletom u čitavoj Monarhiji i usprkos podređenosti hrvatske privrede ugarskoj, ali je trajao kratko, uglavnom do gospodarske krize nakon 1873. U Hrvatskoj i Slavoniji su tada položeni temelji za industrijski razvoj, ali se u to doba i nije moglo ići od prvobitne akumulacije kapitala, otvaranja novčanih zavoda, izgradnje prometnica i sl.⁴¹ Međutim, unatoč početnim rezultatima, Hrvatska je i dalje znatno zaostajala za većinom zemalja u Austro-Ugarskoj.

5. O uzrocima usporenog gospodarskog razvoja

U razdoblju provizorija nakon 1861. i zatim u vrijeme između sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe i njene revizije (1868 — 1873) često se u Hrvatskom saboru, u javnosti, novinstvu i stručnim udruženjima raspravljalo o tome zašto se gospodarski uvjeti i usprkos liberalizaciji odnosa koji su provedeni u građanskom društvu prijelaznog razdoblja ne razvijaju brže usprkos nastojanjima svih činilaca.

Najveći uspjeh bile su gospodarske izložbe u pojedinim županijama i pokrajinama, pa zatim velika gospodarska izložba u Zagrebu 1864. koja je pokazala da je ostvaren znatan napredak i usprkos slabostima i teškoćama. Nakon te izložbe koju su pohodili i mnogi strani stručnjaci, pisalo se mnogo o zaprekama koje stoje na putu modernizacije i većoj produktivnosti gospodarstva uopće i agrara posebno. Tako je npr. barun Hohenburch nakon razgledanja te uspješne izložbe rekao da se u Hrvatskoj moraju riješiti brojni problemi koji koče daljnji razvoj. To su:⁴²

1. Ukidanje zabrana zadružnih dioba i dopuštenje da se kućne zadruge dijele slobodno do određenog minimuma zemljišne izmjere ispod kojih dioba nije bila dopuštena.⁴³ Isto tako predlaže da obrtnici u Vojnoj krajini mogu posjedovati i više od 5 jutara zemlje.

⁴¹ Igor Karaman, Problemi kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između Nagodbe i njezine revizije (1868 — 1873), *Radovi* 6 Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1974, 87 — 128.

⁴² *Gospodarski list* 5, 2. 2. 1865.

⁴³ Obično se dioba nije dopuštala ako svakoj diobenoj grani ne bi ostalo najmanje 4 — 6 jutara zemlje.

2. Brže provođenje zemljišnog rasterećenja koje se povlačilo godinama, otkup gornice,⁴⁴ provođenje komasacije i segregacije,

3. Da se unaprijedi i stočarstvo, osobito da se nabave plemeniti bikovi za rasplod i dobra pasmina ovaca, da se razvije pčelarstvo i u Vojnoj krajini i osnuje Gospodarsko društvo,⁴⁵

4. Da se osnuje vinarsko učilište i trgovačko društvo za izvoz hrvatskih vina,

5. Da se ustroje ogledna gospodarstva, potiče pokusna proizvodnja i dijele posebne nagrade za uspješnu proizvodnju,

6. Da se zasade šumom goleti u Hrvatskom primorju i spriječi daljnje haranje šuma, osobito u tim krajevima,

7. Da se u Zagrebu otvori stalno skladište obrtnih proizvoda i što češće održavaju gospodarske izložbe,

8. Da se sastavi ogledni katalog naših narodnih nošnji, ručnih radova, vezova i dr. i da se utemelji trgovačko društvo za izvoz narodnih rukotvorina,

9. Da se u Zagrebu otvori vjeresionica (banka i štedionica) i u Osijeku štedionica,⁴⁶

10. Da se nastavi s regulacijama Save i Drave i osposobi te rijeke za brodarenje,⁴⁷

11. Da se što prije izgrade željeznice, a posebice ona od Slavonije do mora.

Na izložbi u Zagrebu bio je i gospodarski savjetnik dr Pabst koji je svoje prijedloge formulirao u osam točaka.

1. Da se izgrade ceste i željezničke pruge u Slavoniji,

2. Da se već jednom uredi posjedovni odnosi, izvede segregacija šuma i komasacija posjeda,

3. Da se poradi više na gospodarskom obučavanju mladeži, osobito u gospodarskim, obrtnim i drugim stručnim školama,

4. Da se bolje uredi gospodarstvo, stočarstvo i krmarstvo,⁴⁸

5. Da se oplemene nasadi vinograda i organizira izvoz vina,

6. Da se podiže svilarstvo,

7. Da se pojača sadnja konoplje i uredi njena prerada,

8. Da se organizira sadnja šuma i bolje gospodari na »Općinskih gruntovih«.⁴⁹

⁴⁴ Gornica je daća koja se plaćala na gorice ili vinograd. U istom značenju dolazi i gorno, goriščina, lat. ius montanum kojega je plaćao seljak-gornjak, montanist.

⁴⁵ Jedino gospodarsko društvo na području Vojne krajine bila je Gospodarska bratovština petrinjska 1847. za čije je osivanje i rad najzaslužniji Stjepan Pejaković, Petrinjac koji je službovao u Beču, a bavio se i političkom publicistikom.

⁴⁶ Kod Namjesničkog vijeća u Zagrebu stajala je molba za osnivanje štedionice pune dvije godine, ali nije bila riješena.

⁴⁷ O tim nastojanjima postoje u Arhivu Hrvatske u Zagrebu brojni zahtjevi, prijedlozi, planovi i elaborati, ali i do danas te rijeke nisu regulirane i osposobljene za plovidbu, osim Save do Siska.

⁴⁸ Krmarstvo je proizvodnja zelene i sušene krme i krmnog bilja s kojim bi se stoka hranila u stajama.

⁴⁹ To su bile zajedničke, seoske ili općinske zemlje, npr. pašnjaci, šikare, šume koje su kasnije ozakonjene kao zemljišne zajednice.

To su bila mišljenja stručnjaka austrijske vlade koji su bili kraće vrijeme u posjetu Zagrebu i Hrvatskoj i uglavnom su zapazili temeljne probleme hrvatskog gospodarstva.

Iz daljnjih izvještaja možemo zaključiti da je u Hrvatskoj bilo nastojanje da se modernizira agrarna proizvodnja i otklone uočene zapreke. U Hrvatskom saboru predlažu 1867. da se pri Namjesničkom vijeću »ustroji posebne sekcije za narodno gospodarstvo« kojoj bi na čelu stajao jedan »strukovni vještak« kao savjetnik.⁵⁰ Petar Zoričić taj prijedlog obrazlaže činjenicama: da nije uređeno stanje kućnih zadruga, kao ni općine i njihova uprava, da su zemaljski zakoni slabi i »po šablonih tuđe koje države skrpani«,⁵¹ da se osjeća »strašan tlak štibre«⁵² koja je prešla sve mogućnosti naroda i da se provodi »bezdušno haranje šumah«.⁵³

Tri godine kasnije i u službenim novinama se raspravlja o gospodarskom napretku i predlaže da se zaposli što više putujućih učitelja gospodarstva koji bi podučavali narod na selu, da se podižu ogledna gospodarstva na kojim bi se seljak mogao učiti očigledno i da se trebaju isto tako što češće održavati goskodarske izložbe na kojima bi se vidjeli ogledni primjerci proizvoda i gospodarski strojevi u funkciji.⁵⁴ Nedugo zatim isti list raspravlja o mogućem »gospodarskom napretku hrvatskih poljodjelacah« i piše da su glavni nedostaci sporog razvoja agrara u nedostatku stručnih znanja, pomanjkanju glavnica (novca) i radne snage, neuređenost odnosa između seljaka i vlastele i zbrke oko kućnih zadruga.⁵⁵ Nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe u Hrvatskoj se sve više žale i na velike poreze koji nisu odgovarali bonitetu zemlje i proizvodnosti našega seljaka, a i cijene agrarnih proizvoda počele su padati. Poseban problem bila je činjenica da i pismeni gospodari rade na zemlji bez razrađene gospodarske osnove,⁵⁶ bez plodoreda, proračuna prihoda i rashoda, uz nedovoljnu gnojidbu, krmno bilje i stoku, ali i bez dovoljno gospodarskih strojeva.⁵⁷

Struktura hrvatskog društva sedamdesetih godina bila je nepovoljna za gospodarski razvoj zemlje. Aristokracija je dijelom bila stranog podrijetla ili odnarođena, inteligencija školovana često izvan zemlje bila je također

⁵⁰ Arhiv Hrvatske — Hrvatski sabor, kutija 11, br. 1096, 1867/68.

⁵¹ To je bila aluzija na zakone koji su Hrvatskoj nametani u doba neoapsolutizma i tzv. modernizacije iz Beča, a nisu odgovarali običajnom i postojećem pravu.

⁵² Štibra = porez, namet, od njem. Stiura, die Steuer = porez.

⁵³ AH — HS, 11, 1096, 1867/68.

⁵⁴ *Narodne novine* 110, 14. 5. 1870. Seljak koga su stoljećima kao kmeta iskorištavali, varali, zlostavljali imao je urođeno nepovjerenje prema gornjim slojevima društva, tzv. gospodi, kaputašima i zato nije vjerovao u riječi i obećanja. To je zapazio češki gospodarski stručnjak Franjo Horsky i zalagao se za očigledni pouk u praksi. On je smislio parolu: »Tko uvijek radi isto, taj nazaduje!« koju su u borbi za napredak prihvatili i u Hrvatskoj.

⁵⁵ *Narodne novine* 109, 13. 5. 1870. Gospodare člankopisac dijeli u pismenu manjinu (vlastela, gospodarski činovnici, župnici, učitelji, zakupnici) na koje se može djelovati putem tiska i većinu nepismenih seljaka koje se može poučiti samo rječju i primjerom na licu mjesta.

⁵⁶ Isto. Autor, potpisan sa Ž. S. ističe kako za pismene gospodare nema u Hrvatskoj dovoljno listova i časopisa (samo *Gospodarski list* i *Pučki prijatelj* — 1867), a nema ni gospodarskih stručnjaka — publicista. U usporedbi s Austrijom i Češkom čiji su se pozitivni primjeri rado primali Hrvatska stoji vrlo slabo.

⁵⁷ Tada su se uvodile prve sijačice, kosačice, plugovi od željeza za dublje oranje i sl. Parni strojevi koristili su se dotada vrlo rijetko u poljoprivredi, i to uglavnom na imanjima najbogatijih veleposjednika.

u dobroj mjeri otuđena; domaćih trgovaca, poduzetnika pa i obrtnika bilo je još relativno malo, a seljaštvo je bilo neprosvijetlo i nacionalno još nedovoljno osviješteno. Poseban problem bilo je građanstvo i seljaštvo, posebice se osjećao nedostatak brojnijeg srednjeg sloja jednih i drugih, pa je u takvim prilikama malobrojna narodna inteligencija imala »Sizifov posao«⁵⁸ nadomještanja srednjih slojeva koji su u drugim, naprednijim zemljama bili nosioci narodne privrede i nacionalne politike.

Od sredine šezdesetih godina često se ističe da zemlja sve više siromaši zbog pomanjkanja prometa i trgovine, ali i nedovoljno novčanih sredstava koja su se slabo akumulirala i nije bilo mogućnosti normalnog kreditiranja,⁵⁹ nego se sve više javlja lihvarstvo. Temeljna vrijednost zemlje bile su šume i obradiva zemlja, ali u početku sedamdesetih godina počinje devastacija i tih dobara. Šume se sve više sijeku, a zemlja parcelira i prodaje, osobito u Slavoniji gdje su počele prve seobe stranaca.⁶⁰ Oni su sobom često dovodili svoju stoku, oruđa i navike intenzivne poljoprivredne proizvodnje i na taj način djelovali na okolne domaće seljake. Njihove njive i vinogradi bile su toliko bolji, da se odmah znalo koje su bile »švapske«, a koje domaćih Hrvata i Srba.⁶¹

Izvještaji trgovačkih i obrtničkih komora za Hrvatsku i Slavoniju pružaju nam dokumentirane podatke o gospodarskim odnosima u pojedinim razdobljima. Tako J. Posner, tajnik Osječke komore 1864. piše: »Ratarstvo i obrtnost, to oboje trpi s nedostatnih poslujućih silah i s nerazmjerno skupih nadničarskih plaćah, što su posledicom te oskudice. Ali uzprkos tomu i uzprkos drugim zapriekam, koje, kako jur rekosmo, s nedostatnih komunikacijah i s oskudice javne glavnice nastaju,⁶² treba ipak kazati, da se malko i naprieduje. Broj dobro obrađenih, zahtievom sadanjeg vremena odgovarajućih gospodarstvah umnaža se godinu na godinu. Presisanjem barah i krčenjem čistinah povećava se malo po malo prostor proizvodljive zemlje. Strojevi i na paru i na konjske vitle uporabljaju se, da nadoknade manjkajuće ruke. Nu svi ovi popravci spadaju samo na njeđa vlastelinska a većim dielom i na gradska dobra.⁶³ Po seljačka (kmetska) gospodarstva je žalibože malom iznimkom veoma zlo. Radostno je samo to, što se opaža, da pred plugom željeznim malo po malo uzmiče stari drvenjak. Inače se

⁵⁸ *Zatočnik* 16, 20. 1. 1871.

⁵⁹ *Pozor* 38, 30. 12. 1865. piše »da neima trgovine ni prometa, da neima rada ni zasluge, da javna vjeresija pada, da se narodni imutak svakim danom umanjiva i narod sve to siromašniji postaje...«.

⁶⁰ *Narodne novine* 174, 1. 8. 1871. pišu kako se zemljište »u bezcienje prodalo« pa podijeljeni bivši zadrugari moraju na svojoj nekadašnjoj zemlji »raditi kao prosti nadničari«.

⁶¹ Dopisnik *Gospodarskog lista* (1, 4. 1. 1866) zapaža kako se u Srijemu razlikuju njive domaćih seljaka (Srba i Hrvata) od doseljenika Nijemaca. Tako je jedan domaći seljak prodao gnojivo Nijemcu, a ovaj nagnojio svoj vinograd, dobio dobro vino i ponudio seljaka koji upita: »Dobro ovo tvoje vino, Svabo, na što miriše?« »Na tvoj gnoj«, odgovori ovaj. Treba dodati da je uzrok slabijeg gnojenja zemlje osim nemara bila i činjenica da se tih godina jako smanjuje broj svih vrsta stoke u Hrvatskoj. Usp. o tome: A. Szabo, Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850 — 1880, *Historijski zbornik* 1987, 222 (tablica o stočnom fondu).

⁶² Glavnica, glavničar, glavničarstvo domaći su hrvatski izrazi za kapital, kapitalist i kapitalizam, koji su danas zaboravljeni. Usp. E. Kvaternik, Hrvatski glavničar, Zagreb 18—.

⁶³ I slobodni kraljevski gradovi imali su svoje feudalne, a zatim vlastelinske posjede i na njima mlinove, pecare žeste i slično.

gospodari po starom, danas lošem načinu, onako, kako je to od pravička od jednog naraštaja na drugi prešlo⁶⁴.

Preuzeli smo ovaj odlomak da zaokružimo gospodarske probleme onodobne Hrvatske, jer se u njemu ističe pomanjkanje prometnica i osobito muške radne snage koja je zbog toga bila dobro plaćena, ali poljoprivreda u Slavoniji, poglavito u njenom nizinskom dijelu, bila je razvijenija i sve više nadoknađuje ljudski rad radom strojeva uopće i posebice parnih strojeva. U tome prednjači slavonski veleposjed, prave latifundije koje poput onih u Ugarskoj i Austriji koriste dostignuće znanosti i tehnike pa vuku za sobom i manja dobra i naprednije kućne zadruge.

Z a k l j u č a k

Ovim prilogom nastavljamo naša istraživanja agrarnih odnosa u banskoj ili civilnoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. st., dakle u prelaznom razdoblju nakon ukidanja feudalnih odnosa 1848. i uspostavljanja novog, građanskog društva. Taj proces nestajanja feudalnih normi života i rada i uvođenja zakonskih bio je u Hrvatskoj vrlo spor i dugotrajan i imao je značajke krize prelaznog perioda, pa i elemente strukturalne krize.

U ovom radu razmatramo razdoblje od ukidanja neopapsolutizma i početaka provizorija, do Hrvatsko-ugarske nagodbe i njene revizije, odnosno početaka gospodarske i agrarne krize, tj. od 1860. do 1873. godine. Težište je na prirodnim uvjetima za agrarnu proizvodnju, agrarnim gospodarskim sustavima (dvopoljnim, tropoljnim i dr.), pitanjima unapređivanja poljoprivredne proizvodnje, uporabi gospodarskih i parnih strojeva u agraru i o uzrocima usporenog gospodarskog razvoja hrvatskog sela.

Civilna Hrvatska kao i njoj usporedno ležeća Vojna krajina imale su vrlo različite prirodne uvjete za agrarnu proizvodnju jer su se zapadni i sjeverozapadni dijelovi (Lika, Hrvatsko primorje, Gorski Kotar, Prigorje i Hrvatsko zagorje) nalazili u kraškom, brdovitom ili nerodnom području, a sjeverni i istočni (Moslavina, Podravina, Posavina, Slavonija i Srijem) u plodnim riječnim dolinama. Međutim, neuređeno tlo, česte poplave, suše i mrazevi bili su uzrokom nerodica, pojava oskudica, epidemija i gladi.

U načinu obrade zemlje i uzgoja stoke prevladavao je starinski, ekstenzivni umjesto intenzivnog tipa. Dvopoljni i tropoljni sustav i ugarenje tla umjesto gnojenja i uređenog plodoređa, uzgoj stoke u prirodi umjesto u stajama onemogućavali su veću produktivnost, primjenu strojeva i oruđa.

Temeljne teškoće u podizanju razine proizvodnje i načina gospodarenja bila je nedovoljna prosvijećenost i zaostalost sela i seljaka koji su donekadavno bili zavisni kmetovi. Proces zemljišnog rasterećenja, komasacija zemlje i segregacija šuma išli su vrlo sporo i popraćeni su bili borbom za zemlju, sudovima i sukobima, bunama i hajdučijom, socijalnim otporom sela. Slično je bilo i s raspadanjem zadruga, postojanjem posebnog zadružnog prava u nasljeđivanju i vlasništvu koje je onemogućavalo zaduživanje i dobivanje kredita na zemlju.

Da bi se poboljšalo stanje na selu i podigla njegova gospodarska sposobnost, organiziraju se podružnice Gospodarskog društva, održavaju brojne izložbe, dijele nagrade, upućuju putujući učitelji na selo i stimuliraju plemenite vrste stoke i bolji sadni materijal. Isto tako se izdaju gospodarski

⁶⁴ Izvjestje trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju, Osijek 1864, 45.

listovi, priručnici i brošure namijenjene selu, a i redovni tisak donosi brojne dopise o gospodarskoj problematici.

U unapređivanju poljoprivredne proizvodnje prednjačili su veleposjedi koji imaju stručnu radnu snagu, uvode posebne plodorede i bolje gnojenje tla, kultiviraju zemlju i primjenjuju poljoprivredna oruđa i strojeve, pa i parne strojeve. Npr. 1864. bilo je prilikom gospodarske izložbe u Zagrebu zabilježeno da je u poljoprivredi i prehrambenoj industriji radilo 17 parnih strojeva. To je za Hrvatsku bio znatan napredak, ali treba imati u vidu da je istodobno npr. Štajerska na otprilike istoj površini imala šest puta više parnih strojeva.

I strani stručnjaci koji su dolazili u Hrvatsku raspravljali su o unapređenju gospodarstva. Oni su ustvrdili da su temeljni problemi ondašnje Hrvatske bili u slabim prometnicama, cestama i željeznicama, u brzem provođenju zemljišnog rasterećenja, komasacije i segregacije šuma i pašnjaka, u rješenju zadružnog pitanja i masovnih dioba, boljem i intenzivnijem ratarstvu, stočarstvu, vinogradarstvu, šumarstvu i potrebi da se uz malobrojne štedionice i vjeresionice otvore i nove koje bi napajale modernizaciju i razvoj poljoprivrede. Tako bi se smanjilo lihvarstvo i pauperizacija sela. Uz to predlaže se otvaranje gospodarskih škola i tečajeva, uređenje pokusnih parcela — pokušališta, povećanje broja plaćenih gospodarskih učitelja, širenje mreže gospodarskih podružnica, zapošljavanje agrarnih stručnjaka u zemaljskoj vladi i slično.

Službene *Narodne novine* stoga 1870. pišu da je glavni uzrok sporijeg napredovanja hrvatske poljoprivrede u pomanjkanju stručnih znanja, materijalnih sredstava za ulaganje u agrarnu proizvodnju, nedostatak stručne radne snage, neuređenost odnosa između seljaka i vlastelinstva kao i »zbrka oko kućnih zadruga«. Ako bismo između razolikih uzroka morali izdvojiti one najvažnije, opredijelili bismo se za materijalne, tj. na pomanjkanje kapitala za ulaganje u napredak, velike poreze i još veće porezne zaostatke koji su godinama pritiskali selo i seljake u Hrvatskoj.

S u m m a r y

THE ECONOMIC SITUATION IN CIVILIAN CROATIA IN THE SIXTIES OF THE 19th CENTURY, WITH PARTICULAR REFERENCE TO FARMING

D. Pavličević

The civilian part of Croatia and the Military Border had different natural farming conditions. The soil in the western parts was barren highland Karst, and a fertile plain in the east. The farm land was not well prepared so that it was often smitten by floods, crop failure, drought, the consequence of which was poverty and famine. The manner of soil cultivation was predominantly the traditional, three-field system and an agriculture of the extensive instead of the intensive type. The villagers were uneducated and backward, and the majority of the population lived in extended families (so — called »zadruga«), which were beginning to dissolve at that time. The process of land and forest re-allocation and field consolidation was slow, causing dissatisfaction among the farmers, unrests and cases of brigandage.

In order to develop the cultivation of soil, agricultural societies were founded, lectures for the peasants organized, as well as exhibitions and prizes for the most successful farmers. Periodicals and calendars were published for the farmers, and agricultural teachers were sent to educate them. The development of agriculture was most efficiently helped by the large estates which employed trained farm hands, used better cultivating methods and more economical crop rotation. Foreign agricultural experts visited Croatia establishing as the main farming problem an undeveloped road network, inadequate soil preparation, the dissolution of the extended families and a deficient system of loans for farmers. Steam engines were introduced for the first time bringing a certain improvement. In farming production, however, Croatia still lagged behind Austrian provinces such as for instance Styria, which on a land of inferior quality had almost twice its productivity.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 22

ZAGREB

1989.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

RADOVI 22

Za izdavača
dr. Nikša Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

AGIČIĆ DAMIR, prof. Strossmayerova 2 — 55425 Davor
ANDREIS MLADEN, Socijalističke revolucije 42 — Zagreb
ANTOLJAK dr. STJEPAN, Zajčeva 31 — Zagreb
BERTOŠA SLAVEN, student Filozofski fakultet — Zagreb
BOBAN mr. BRANKA, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
BRANDT dr. MIROSLAV, Socijalističke revolucije 73 — Zagreb
BUDAK mr. NEVEN, Filozofski fakultet — Zagreb
CRNKOVIĆ GORAN, prof. Maršala Tita 170 — Opatija
ČORALIĆ LOVORKA, studentica Fil. fakulteta — Zagreb
GRGIN BORISLAV, prof. Baštijanova 54 — Zagreb
IVELJIĆ ISKRA, prof. Ilica 165 — Zagreb
JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
KOLAR-DIMITRIJEVIĆ dr. MIRA, Filozofski fakultet — Zagreb
KRIVOKAPIĆ mr. GORDANA, Institut za istoriju radničkog pokreta — Beograd
LAUŠIĆ dr. ANTE, Centar za istraživanje naroda i narodnosti — Zagreb
MATKOVIĆ STJEPAN, Šubićeva 3 — Zagreb
OČAK dr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
RICHTER ŽELJKA, prof. Povijesni muzej Hrvatske — Zagreb
STRČIĆ PETAR, Arhiv Hrvatske — Zagreb
ŠILOVIĆ DANJA, studentica Fil. fakulteta — Zagreb
ŠVAB mr. MLADEN, Leksikografski zavod »M. Krleža« — Zagreb
VRANJEŠ-ŠOLJAN dr. BOŽENA, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
ŽIVKOVIĆ mr. DANIELA, Sveučilišna i nacionalna biblioteka — Zagreb
